

"נמאס לי לכתוב אל עצמי דברים שאני יודע"¹

רטוריקה של ודאות בהצגת מזרחים בספרים לנוער
של גלילה רוֹן־פדר־עמית

מילות מפתח: רטוריקה של ודאות, אי ודאות, אתניות, מזרחים בספרים לנוער, פרקטיקות ספרותיות, גלילה רוֹן־פדר־עמית

תקציר

המחקר מבקש לבחון את האופן שבו רטוריקת הוודאות, באמצעות פרקטיקות ספרותיות, מכוננת את האחר האתני כאובייקט, כנחשל, כנחות מוסרית וכאלים, וכן כיצד מגדירה רטוריקה זו את הגבולות הסימבוליים בין הקבוצות האתניות בחברה, המשמרים את יחסי הכוח ואת ההיררכיות ביניהן. לשם כך משרטט המחקר את קווי המתאר של רטוריקת הוודאות בספרים לנוער של רוֹן־פדר־עמית, ומתאר את הפרקטיקות הספרותיות, הפואטיות והאסתטיות שבאמצעותן באה לביטוי רטוריקה זו, המתהווה כתחבולה פואטית, המבנה תודעה סטריאוטיפית שלילית ביחס למזרחים. המחקר מדגים

1 **אח וחצי**, 1982, 54. בציטוטים מספריה של רוֹן־פדר־עמית שיוואו להלן יוצגו שמות הספרים, שנת הוצאתם והעמוד שממנו לקוח הציטוט. פרטיהם המלאים מצויים ברשימת המקורות.

ארבע פרקטיקות שנמצאו רווחות בקורפוס המחקר, והן: דוקומנטריות – פרקטיקה העושה שימוש במבנים ספרותיים המייצרים אשליה שלפיה הטקסטים הם בעלי איכות דוקומנטרית אותנטית; גיאוגרפיה אתנית – פרקטיקה המעגנת את הסיפורים באתרים גיאוגרפיים מוכרים, ומשרטטת תוך כדי כך את גבולותיה של מפת החלוקה האתנית בישראל. נטורליזציה (טְבָעוּת) – פרקטיקה המנכיחה עוולות חברתיים כאילו היו הסדר הטבעי של הדברים, ובכך מחזקת את הסדר ההגמוני גם כשהוא חסר צדק; דיכוטומיה וניגודים – פרקטיקה המאופיינת בדרמטיזציה של ניגודים ובנרמול הדיכוטומיה האתנית. מעבר לפרקטיקות כאמצעי ספרותי, נוכחת באקלים הלשוני בסדרות הספרים הנדונים במחקר פוליטיקה של טשטוש והכחשה, שנועדה להקל את התקבלות הספרים למרות האידיאולוגיה הדיכוטומית וההיררכיה האתנית הבולטת בהם.

מבוא

במחקר זה אני מבקשת לבחון היבטים ספרותיים, שאֶכְנֶה להלן רטוריקה של וְדָאוֹת, שבאמצעותם מכווננת בספרים לנוער של גלילה רוֹן-פֶּדֶר-עֵמִית הוודאות ביחס לתרבותן ולאופיין של המשפחות המזרחיות. במובן הפואטי והאסתטי, הרטוריקה של הוודאות היא אנטיזתה למהותה של היצירה, שהחוויה המכווננת אותה היא אי־הוודאות, ולפיכך אפשר שרטוריקה זו הולמת יותר כתיבה פּמְפֶּלְטִית.

את העשורים שלאחר הקמת המדינה, ובהם עליית יהודי התפוצות, אפשר להגדיר תקופה משברית ומאתגרת מבחינת התרחשויות מדיניות, כלכליות, חברתיות ותרבותיות. התבוננות בתקופה זו מאפשרת להאיר ולבחון תופעות ומבנים חברתיים ותרבותיים. תקופה זו, כמו מצבי משבר נוספים שחוותה המדינה, לוותה באי־ודאות שהיו לה השלכות על החברה, ומשכך, מעניין לבחון את השתקפותה של אי־הוודאות בספרות לנוער. הספרות לילדים ולנוער היא תמונת ראי חברתית, ומעבר לזה, יש לה תפקיד משמעותי בסוציאליזציה ובהבניית התודעה של בני הנוער. היא תוצר של השיח החברתי, ובה בעת מכווננת אותו (דר, 2007; דה מלאך, 2017; דנינו־יונה, 2017). כאתר סימבולי היא מאפשרת לנו להתבונן בחברה, לאתר את מבנה העומק של התודעה הקולקטיבית, להאיר, לתאר, לחשוף ולבחון תופעות ותהליכים, דפוסי חשיבה ודפוסי שיח. המאמר מבוסס על ההנחה המקובלת בחקר הספרות הפוסט־מודרנית שלפיה ייצוג הדמויות, האופן שבו

הן חושבות, פועלות, ומתבטאות אינו ייצוג תמים, אלא משקף באמצעים סימבוליים פואטיים ואסתטיים עמדות, אמונות וערכים, ובאופן טבעי ממחיש את תפיסת העולם של יוצריה, שבתהליך מעגלי מכווננים ומשעתקים אותה. מערכת המוסכמות שבמסגרתה מתפענח ומתבהר הייצוג אף היא תלויה תקופה ותרבות.

נקודת המפגש בארץ בין עולים ממדינות שונות הייתה לא אחת נקודת חיכוך שבמרכזה תהליך האתניזציה, סוגיה שמחקר זה מתמקד בה באמצעות התבוננות בספרים לנוער. בשנים שלאחר עליית יהודי ארצות ערב והאסלאם לארץ², ובעיקר לאחר שנות ה-50, יצאו לאור ספרי ילדים ונוער של סופרים קנוניים שמתייחסים לעלייה זו. לדיון במחקר בחרתי ספרים שנכתבו החל מאמצע שנות ה-70, כדי לבחון את העמדות ביחס לעולים כשני עשורים לאחר העלייה של שנות ה-50. הממצאים בספרים מעידים על עומק מתמשך של עמדות סטריאוטיפיות מתייגות. ספרים אלה הבנו גוף ידע, כביכול מבוסס, ביחס למשפחות המזרחיות. בתודעת הקוראים בוססה ודאות שלפיה המזרחים נחשלים, נבערים ומסוכנים. כפועל יוצא תוארו המשפחות המזרחיות-המהגרות-והעניות כחסרות מסוגלות הורית, והתבססה הסכמה שאינן ראויות לבעלות הטבעית על ילדיהן ולזכות הטבעית לגדלם.

סקירת ספרות

הרטוריקה של הוודאות: מבחר פרקטיקות ספרותיות

בפרק זה אתייחס להגדרה של פרקטיקות ספרותיות, אמשיג את המונח המרכזי במחקר זה – הרטוריקה של הוודאות – ואבהיר כיצד רטוריקה זו היא מענה לאי-ודאות.

ספרות כאתר מייצרת ידע באמצעים פואטיים ורטוריים ובאמצעות השפה והמבנה הספרותי. היא מכווננת בקרב קוראים, בעיקר צעירים, מערכת של אמונות וערכים שמגבשים את זהותם ומבססים את השקפת עולמם, ואת מה שנדמית בעיניהם המציאות, אף שזו מיוצרת בידי הספרות עצמה, המבססת, משכפלת ומשעתקת אותה כאילו הייתה

2 בארץ הואחדו אלה תחת השם הכולל מזרחים. להלן אעשה שימוש במינוח זה.

המציאות "האמיתית". אמצעים אלה פועלים כמערכת של תחבולות פואטיות המבקשות לגרום לקוראים הנאה, לעורר רגש ודמיון ולבסס ידע ואידיאולוגיה. קוראים צעירים הרוחשים אמון לקולו של המבוגר כקול דובר אמת, ונעדרים כלים לקריאה ביקורתית, נוטים לקבל טקסטים כאמת עובדתית, ולכן מושפעים יותר מהקריאה. אפשר שיוצרי ספרות העושים שימוש בפרקטיקות אלה מודעים לכוחה של הספרות להשפיע ולעצב עמדות.

הרטוריקה של הוודאות כמערך-על המאגד פרקטיקות ספרותיות היא צורת הבעה ספרותית המלווה בסמלים ובדימויים, ומנוסחת בלשון שתכליתה לשכנע בוודאות שהיא רוצה לבסס, גם ובעיקר כאשר הדברים אינם בעלי ביסוס עובדתי. מקבילתה של הרטוריקה של הוודאות, כפי שטוענים כהן (2008) ובוארדי (2008), היא האמונה הדתית על עולם הסמלים והמושגים שלה, שאינה מאפשרת לפרוץ גבולות ומוסכמות ערכיות, שמספקת למאמיניה פירושים בוני מיתוס, ובאמצעותם מעניקה הסברים לתופעות.

הרטוריקה של הוודאות כתופעה לשונית וסגנונית אינה ייחודית לטקסט הספרותי. היא מאפיינת דפוסי שיח נוספים, ובהם למשל נאומים פוליטיים. דפוס השיח המאפיין רטוריקה של ודאות בשיח הפוליטי מגדיר אתוס של כוח, לעומת דפוס השיח ברטוריקה של אי־ודאות, המגדיר אתוס של אופי (Ruxandoiu, 2014). רטוריקה של ודאות מאפיינת גם מערכות כלכליות המקנות לקבוצות מסוימות שליטה וכוח, ולקבוצות אחרות – ניכור, זרות והדרה (כהן, 2022; 2008). רטוריקה זו מאפיינת גם מבנים חברתיים, כמו למשל מערכת חינוך, שבה מבוססת הרטוריקה של הוודאות באמצעות בירוקרטיזציה של הידע, בהגדירה מה ואיך יש ללמוד וללמד, ובוחנת בהתאם לכך את ביצועי המערכת (Smith, 2014). הרטוריקה של הוודאות מתבססת בתחומים שאוריינטציית הליבה שלהם היא שכנוע המבוסס על הבטחה לעתיד ודאי יותר מן ההווה הלא־ודאי. מצדדי הרטוריקה של הוודאות מייצרים מניפולציה בערכים כמי שמשרתים את טובת הכלל, שעה שלאמיתו של דבר ערכים אלה מתבררים כנחלתן של קבוצות מובחנות (ברזל, 2008; כהן, 2008). אי לכך, יש מקום לשאלה מה אפוא מקומה של רטוריקת הוודאות בספרות שאוריינטציית הליבה שלה אינה בהכרח שכנוע.

הרטוריקה של הוודאות בספרות, הבאה לידי ביטוי במגוון פרקטיקות ספרותיות, מבקשת להיות עוגן במציאות החיים המורכבת וחסרת הוודאות, אולם עוגן זה, הנאחז ברכיבים כביכול מציאותיים, הוא כמעט היפוכה של הספרות המעוגנת בבדיון. ברטוריקה של הוודאות כרוכים יחד הנרטיב העלילתי שבבסיסו השקפת עולם, ופעולתו והשלכותיו

המוסריות של הטיעון הנובע ממנו (רבובסקי, 2016). ההיבט הארגומנטטיבי ברטוריקה של הוודאות הוא הדיבור אל ליבם של הקוראים, והניסיון לשכנעם באמצעות ההיגיון הפנימי של היצירה. פעולה רטורית זו מבססת ומבנה ודאות באמצעות ייצורם של ידע ואידיאות כאילו היו אלה ההיגיון הבריא, המובן מאליו, הראוי והערכי. רטוריקה זו מניחה בתשתית היצירה את הערכים ככאלה שאינם בני-מחלוקת ואינם ניתנים לדין, אלא כאילו היו הסדר הטבעי של הדברים (פרוגל, 2006; גתי, 2013). היחס לערכים הוא אחד הסמנים המבדלים בין הרטוריקה של הוודאות לזו של אי-הוודאות. המתח בין אי-הוודאות לרטוריקת הוודאות הוא תולדה של התנגשויות בין-תרבותיות, בין מסורת למודרנה. כך מראה למשל פויס (2008) בניחווחו הספרותי ליצירתו של בן ג'לון **בן החולות**, שם מיטלטלת הדמות המרכזית בנובלה בין האופן שבו היא מספרת את סיפורה לאופן שבו מספר אותו המספר. פויס מדגימה את המתח הזה כך: "המילה הכתובה כמו המילה המדוברת יכולה לזייף את המציאות, לבדות אמיתות ולתת לשקר לבוש אמין ומהימן" (בן ג'לון אצל פויס, 2008). הרטוריקה של הוודאות היא מענה ספרותי לאי-הוודאות בחברה המודרנית, שכמצב קיומי מעצבת את החוויה האנושית ואת הפעולה בהתאם לה. תכליתה של הוודאות כפרקטיקה מבנית היא לבסס עבור הסובייקט שמתמודד עם מצב קיומי נזיל, חוויה של שליטה בחייו ובסביבתו, באמצעות הבנייה של ידע, שנותן פשר לאירועים ולמצבים אישיים וחברתיים שנתפסים בעיניו זרים או מאיימים.

כדי להבהיר כיצד הרטוריקה של הוודאות, כפרקטיקה ספרותית, היא מענה לאי-הוודאות במציאות החיים, אאיר את תופעת אי-הוודאות ואת דרכי ההתמודדות עימה. אי-הוודאות, כתופעה רגשית, חברתית ותרבותית, מבטאת חוויה אנושית קוגניטיבית ורגשית, המאופיינת בתחושת של חרדה מפני העתיד להתרחש ובחשש מהתמודדות עם סיטואציות שלא ניתן לחזותן, המלווים בתחושות הווה של שבריריות (Honkasalo, 2008) ושל חוסר ביטחון ביכולת להבין את העתיד ולהשפיע על מהלכיו (Michael, 1994; Brashers, 2001). ככל שהאיום נתפס כוודאי יותר, כך הוא תורם לתחושה עמוקה יותר של אי-ודאות. לעומת אי-הוודאות המסורתית, שנבעה בעיקר ממגבלותיו של מרחב האפשרויות הטכנולוגיות-מדעיות להתמודד עם הסביבה הטבעית עם עולם הטבע ותופעותיו (כהן, 2008), בעידן המודרני חלק מחוויות אי-הוודאות מבוסס על מעשה ידי אדם (כהן, 2008; 2022). מצבי אי-ודאות הפכו לתפיסת יסוד מושגית המכוננת תרבות, הם מייצגים תודעה המפרשת את המציאות ונתפסים כמאיימים (ברזל, 2008). אי-הוודאות המודרנית, שהפכה לחברתית, היא בעלת ממדים היררכיים, ובמסגרתה קבוצות חברתיות שונות יחו אותה באופנים שונים. קבוצות שסובלות מהדרה ומהאָחרה (Othering) יחו אי-ודאות ברמה גבוהה יותר, ובעידן

הניאור-ליברליזם תאופיין אי-הוודאות באינדיבידואליזציה של הסיכונים המשתמעים מחיים נטולי ודאות וביטחון (Lorey, 2015). החשש מפני אי-הוודאות והחתיירה להשגת ודאות הם חלק מהחשיבה האנושית התיאורטית וממהלכה של הפעילות הפרקטית. היא צורך אנושי, והיא מסבירה מדוע הרטוריקה של הוודאות מבקשת להפוך את הלא-מובן למובן, את אי-הוודאות לוודאות (כהן, 2008; 2022). הדרך לעשות זאת היא איסוף ידע מכל מקור אפשרי, כולל מוסכמות חברתיות ותרבותיות, ניסיון העבר האישי והקולקטיבי, אמצעי התקשורת וכד'. חלק מהמידע החסר ושאינו ידוע מושלם באמצעות פרשנות, ובספרות – באמצעות הדמיון והבדיון. ככל שהיכרותנו עם תרבות מסוימת מקיפה ומעמיקה, כך היא מאפשרת לנו יכולת ניבוי קרובה יותר לאמת, ולהיפך – ככל שהידע שלנו מצומצם, כך יכולת הניבוי שלנו רחוקה מהאמת. מכאן שבמצבים של חוסר היכרות עם תרבות אחרת, צמצום אי-הוודאות ייעשה באמצעות השלמת פערי מידע, גם אם הוא סטריאוטיפי ורחוק מהאמת. ההתבוננות בתרבות שנדמית בעינינו "אחרת" והפרשנות שלנו אותה מוגבלות יותר, ועלולות להוביל אותנו לפרשנות מוטעית ומוטה (Feller, 2014; Goldsmith, 2001). הנטייה שלנו היא להכפיף את ההווה אל העתיד, ולדמיון באמצעות ידע מהעבר ומהווה. בהעדר כלים ורצון, ההתמודדות עם אי-הוודאות היא יצירת ודאות שמשקפת תפיסת עולם שאין לה בהכרח ביסוס מדעי או מציאותי, אלא ערכי. נסביט (Nesbitt, 2021) מכנה את הפרקטיקות הספרותיות המתכנסות תחת רטוריקת הוודאות "מיתוס הוודאות", ומתאר אותן כמערך של פרקטיקות הנפרסות על מטריצה של אי-ודאות. מיתוס הוודאות מבוסס על ערבוב של ייצוגים היסטוריים ופיקטיביים, על דיווחים סותרים, על תיעוד רשמי של אמיתות מפוקפקת, על תיקונים, השמטות, אי-דיוקים, ולפעמים גם התנגשויות של עובדות ובדיות (Nesbitt, 2021). העיסוק בפרקטיקות ספרותיות מבקש להרחיב את שדה הפרשנות מעבר לתוכן אל האמצעים הספרותיים, כלומר מעבר לשאלה מה נכתב בטקסט, להצביע על האופנים שבהם זה נעשה, ולהפנות את תשומת הלב לכך שלרטוריקת הוודאות ולפרקטיקות הספרותיות כאמצעים סגנוניים ואסתטיים יש השפעה על מקומו של הקורא בתהליך הקריאה ועל עיצוב עמדתו. הקריאה כתהליך דיאלוגי מייצרת אצל הקוראים הזדהות או התנגדות (נוה, 1998). הדיון בפרקטיקות ספרותיות וברטוריקה, הבוחן את השימוש בלשון, מתבסס על גישות שמייחסות ללשון יכולת להשפיע על הקורא ולבסס את האמון שלו בטקסט ובערכיו (אוסטין, 2006; קאלר, 2007; פיש, 2012; Culler, 1981). גישות אלה מבססות את הלשון כבעלת סמכות לייצג את המציאות, ובה בעת ליצור ולעצב אותה. כן מתבסס הדיון על גישות פרשניות לחקר לשון וספרות המייחסות ללשון הספרות מורכבות פואטית, ועל הגישה הפוסט-מודרנית, שמתייחסת לפעולה הלשונית מעבר לתיאור ולייצוג המציאות, כפעולה המשפיעה על הקוראים ומעצבת את

עמדתם באמצעים רטוריים. מכאן, הרטוריקה של הוודאות בספרות בכלל ובספרות לנוער בפרט, תתבסס בנינוחות כל אימת שסוגיות אתניות יעמדו במרכז היצירה. בשיח הקנוני בציבוריות הישראלית התקבע קשר בין המושג "אתניות" לעדתיות. העדתיות, כמושג מצמצם, שימשה מושא לכינון, להכחשה ולהדרה לשוליים (הרצוג, 1986; שנהב, 2006). המזרחים, ובעיקר יהודי מרוקו כ"עדה", נתפסו לעיתים כקבוצה אתנית זרה ומאיימת. החרדה מפניהם הולידה בספרות את הרטוריקה של הוודאות כדרך התמודדות. אי-הוודאות, כחוויה של המציאות וכמייצגת תודעה שמפרשת את המציאות (ברזל, 2008), לא בהכרח מובילה לרצון ללמוד או להכיל את מי שהוגדר "אחר", אלא לתשובה נחרצת אשר למהותו של ה"אחר". למול הרטוריקה של הוודאות, המרחב הסמנטי של אי-הוודאות מכיל מושגים הקשורים באי-בהירות ובאמביוולנטיות. בספרים לנוער הנדונים במחקר זה, המבוססים על ריאליזם כביכול דוקומנטרי, הנטייה לצמצם את מרחבי אי-הוודאות המבנית, הסמנטית והחברתית, מפנה מרחב של אפשרויות לרטוריקה של הוודאות המכילה פרקטיקות ספרותיות מגוונות.

ייצוגי מזרחים בספרות

מאחר שהסוגייה האתנית עומדת במרכזן של סדרות הספרים הנדונות במאמר זה, עולה שאלת המוצא האתני של המחברת והדמויות שהיא מבקשת לייצג. שאלה זו נדונה במחקר בביקורת הספרות ובתחומי תרבות נוספים. מסתבר שההבדל בשאלת ייצוג המזרחים תלוי במידה לא מבוטלת גם במוצאו האתני של היוצר. מחקרים מראים כי ייצוג המזרחים בספרים שנכתבו בידי סופרים מזרחים שונה מהאופן שבו תוארו בכתיבתם של סופרים שאינם מזרחים (חבר, 2000; משעני, 2002; 2006; בהר, 2008; שמעוני, 2008; גלזר, 2019). מזרחיות אינה מהות תרבותית, אלא תוצר של הבנייה תרבותית של אחרות אתנית (שנהב, 2006; הרצוג, 1986; חבר, שנהב ומוצאפי-הלר, 2003). מוצאם של סופרים מזרחים הודגש ברוב המקרים, והתקבלותם אל הקנון לא הייתה טבעית ומובנת כמו זו של עמיתיהם שמוצאם לא אוזכר. להבנה שיוצרים מזרחים לא היו חלק מהקנון במשך שנים רבות יש משמעות הנוגעת למחקר זה – הם היו פחות נפוצים, ומשכך ספריהם נקראו פחות (בהר, 2008; חבר, 2000; שמעוני, 2008). כפועל יוצא, בני הנוער קראו יותר ספרים שנכתבו על מזרחים בידי סופרים אשכנזים וכאלה שהוגדרו כישראלים. סופרים מזרחים שכתבו למבוגרים תיארו בהתרסה את תחושת הזרות שלהם, וכן את החיים בשכונות המצוקה ובעיירות הפיתוח כמרחב של עליבות חונקת, שאפשרויות

המילוט ממנו מוגבלות, וחלקן כוללות פשיעה או חזרה בתשובה. לעומתם, סופרים שאינם מזרחים נוטלים מהסובייקט המזרחי את קולו, מדברים כביכול בשמו, ויוצקים לדמותו תכנים מנקודת מבטם, שהיא עמדה אפיסטמית מוגבלת. אלה מתארים מזרחים באופן סטריאוטיפי, מכוננים אותו כאחר, ומציעים לדמויות אפשרות ל"גאולה" באמצעות נטישת המרחב הגיאוגרפי והמשפחתי או נישואין מעורבים שְׂיָמְהוּ את האתניות.³ בכתיבה לנוער, כפי שמציעה רוֹן־פֶּדֶרֶעֶמִית, האפשרויות המוצעות לדמויות הן "גאולה" מחוץ למרחב המשפחה, במשפחות אומנה ובמוסדות. גישות אלה הן ביטוי לתהליך האתניזציה – ההבניה חברתית של אתניות בחשיבה הבינארית על ה"אחר" הלא-מערבי, שמיחוס לו מערך של תכונות שליליות (כזום, 1999). הקריאה הביקורתית-הפרשנית של חוקרי הספרות (אוסטין, 2006; קאלר, 2007; פיש, 2012), ובמסגרתה הקריאה המזרחית הביקורתית, מבקשת לתאר את ייצוגי המזרחים, לחשוף את האידיאולוגיה שמשרתת הרטוריקה של הוודאות באמצעות הפרקטיקות הספרותיות, ולהצביע על האופן שבו הן מכוננות את ה"אחר" האתני ומשמרות את יחסי הכוח האתניים באמצעות ההיררכיה בין קבוצות המוצא. המוטיבציות לכינונו של "האחר" הן החרדה התרבותית מפניו; השאיפה להומוגניות של האליטה ההגמונית; החשש מפני זליגה של משאבים כלכליים והיחלשות האחיזה במוקדי כוח. המהלך המכונן את ה"אחר" מכונן בה בעת את מי שיצר אותו. אפשר שהדבר נובע מחשש או מסלידה. כך או אחרת, ללא הגדרת המזרחים כאחרים ושיוך מערך של תכונות אוריינטליסטיות אליהם, לא יכולה הייתה הישראליות השקופה להתקיים כפי שהיא, שכן הקבוצה הלא-מסומנת מגלמת את מה שנחשב נורמטיבי, וביחס אליה מסומנות הקבוצות האחרות. סימון הגבולות של האחר מגדיר את מי שבתוך הגבולות ומי שמחוצה להם, ומייצר היררכיה מעמדית ואתנית (כזום, 1999).

עד שנות ה־60 הייתה נוכחותם של ילדים מזרחים בספרות הילדים והנוער מועטה, והתמקדה בעליבותם, בנחשלותם, במסוכנותם ובקשיי ההסתגלות שלהם. ההתייחסות השלילית וההתנשאות התמקדה בעיקר ביוצאי צפון אפריקה (דה מלאך, 2017; דנינוֹ־יונה, 2020).⁴ מסוף שנות ה־60 החלו נראים יותר ילדים מזרחים בספרים לנוער, אולם עצם הימצאותם לא הצביע על שינוי באופן ייצוגם, שנותר סטריאוטיפי כבעבר. ייצוגם

3 להרחבה ראו דנינוֹ־יונה, 2020.

4 תדמית העולים מ"צפון אפריקה" (טריפולי, מרוקו, טוניס ואלג'יריה) הייתה שלילית ביותר בהשוואה לתדמית של קבוצות שונות בחברה הישראלית. במקרים רבים יוחסה ההגדרה "צפון-אפריקנים" למרוקאים. להרחבה ראו צור, 2000.

קשר בין זהותם המזרחית לטפילות ולנחשלות, ובולט בו המונח עזובה (קרן-יער, 2015), המשמש בשם הסדרה הראשונה שנדונה במחקר זה, **ציון – סיפורו של נער עזוב**. השימוש במונח זה מהדהד תופעה שהטרידה את הנהגת היישוב כבר בשנות ה-30 וה-40 – "הילדים העזובים". ילדים אלה הוגדרו כמזרחים אף שרבים מהם היו ממוצא אשכנזי (רזי, 2009).

המאמר מבקש לטעון כי הספרים הנדונים במחקר זה מבססים הבנה ומבנים תודעה המייחסת למזרחים מגוון סטריאוטיפים שליליים. האופן שבו מתהווה מהלך זה הוא באמצעות רטוריקה של ודאות, שבאה לידי ביטוי במגוון פרקטיקות ספרותיות, שכתחבולה פואטית אפשר שהן התשובה הספרותית-האסתטית לאי-ודאות. הכוונה לאי-הוודאות ולחרדה שאחזה בחברה הישראלית ובאליטות ההגמוניות, בפוליטיקה, בתרבות ובתקשורת, ביחס לעולים החדשים מארצות האסלאם – המזרחים (צור, 2000). המתח בין ודאות לאי-ודאות מקפל בתוכו גישות ואידיאות המעצבות את מערכות החיים החברתיים, את מבנה הכוח והשיח, ומבסס אפליה והדרה ממוקדי כוח. מתח זה כמוהו כמתח בין מקובעות להטלת הספק. בפואטיקה מייצגת הוודאות מסורתיות כובלת ותפיסת עבר מקובעת, ולעומתה אי-הוודאות מייצגת דינמיות, יצירתיות וחירות (בוארדי, 2008). הקוטביות בין ודאות לאי-ודאות מבחינה חברתית, תרבותית, פילוסופית ופואטית מהדהדת לקוטביות האתנית בחברה הישראלית, ודרכה אפשר להעניק פשר לתופעה של ביסוס ודאות ביחס למזרחים, כאילו היו תכונותיהם ויכולותיהם ההסבר לחוסר הסיכוי שלהם להיות פרטים ראויים בחברה ולהשתלב בה. מטרת המחקר לשרטט את קווי המתאר של רטוריקת הוודאות, ולתאר את הפרקטיקות הספרותיות, הפואטיות והאסתטיות שבאמצעותן היא מתהווה כתחבולה פואטית המבנה תודעה סטריאוטיפית שלילית ביחס למזרחים. המאמר ידגים את מופעי הפרקטיקות בקורפוס המחקר.

מתודולוגיה

המחקר מקיף קורפוס רחב מיצירתה של רון-פדר-עמית, הכולל ארבע סדרות ובהם 38 ספרים שנכתבו במהלך כשלושה עשורים. במאמר זה אדון במחציתם:⁵ סדרת ספרי **ציון** – **סיפורו של נער עזוב** כוללת 10 ספרים המספרים את סיפורו של ציון כהן, בן ל"משפחה

5 מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף בנושא. שני מאמרים כבר פורסמו, ראו: דנינו-יונה, 2020; 2023.

הרוסה" מבית שאן,⁶ מגיל 11–18. בסדרת ספרי **יומנו של ניר שרוני** 12 ספרים המספרים את סיפורו של ניר שרוני מגיל 11–18, שמשפחתו האמידה הייתה משפחת האומנה שאליה הובא ציון כהן. סדרת ספרי **סיפורה של בתיה** כוללת 10 ספרים המספרים את סיפורה של בתיה, שגדלה ללא אם במשפחה ענייה ואלימה, מגיל 12 ועד נישואיה לציון כהן. בסדרת ספרי **עירית** 6 ספרים המספרים את סיפורה של עירית משכונת הקטמונים רווית הפשע והאלימות בירושלים, החל מגיל 12 ועד בית הספר התיכון.

מבחינה מתודולוגית ועל בסיס ההנחה ששפה מבנה מציאות, אעשה שימוש בגישות הרמנויטיות (Culler, 1981) ובכלי מחקר ביקורתיים ופרשניים (אוסטין, 2006; קאלר, 2007; פיש, 2012), המבקשים לפרום את הטקסט, לפרק אותו ולא להציג את אחדותו. אמקד את הדיון ברטוריקת הוודאות מבחינה אסתטית, מבנית ופואטית, ואבחן את הפרקטיקות הספרותיות שבאמצעותן מבוססת רטוריקת הוודאות (Guth, 1962; Wallsten, Budescu, & Erev, 1988; Druzdzal, 1989).

ממצאי המחקר

בקורפוס מחקר זה, שבמרכזו מצויה הסוגיה האתנית, נמצאו כמה פרקטיקות ספרותיות שכיחות שבאו לידי ביטוי ברבים מהספרים הנדונים במחקר. בכל הפרקטיקות רווחים תיאורים של נחשלות ובורות, אלימות, עבריינות, שכרות, הזנחה והפקרה של המשפחה, ובעיקר של הילדים. מאפיינים אלה חלים על כל המשפחות המזרחיות המתוארות בספרים. אציג להלן ארבע פרקטיקות שכיחות, אתאר אותן ואדגים את מופעיהן בספרים השונים: דוקומנטריות; גיאוגרפיה אתנית; נטורליזציה; דיכוטומיה וניגודים. הפרקטיקות מתכנסות לרטוריקה של ודאות המבקשת לשכנע את הקוראים באמיתותו של המבְּדָה (פיקציה).

6 המושג "משפחה הרוסה" רווח בשיח בשנות ה-70 ביחס למשפחות שבהן ההורים גרושים, ולמה שנתפס כהשלכות הגירושים, בעיקר על הילדים. רון-פדר-עמית מגדירה כך את משפחתו של ציון, והיא מכוונת גם לגירושי הוריו, אך בעיקר למובן רחב יותר של משפחה שאינה מתפקדת, חסרת מסוגלות הורית, המהווה מרחב סיכון לילדים.

1. דוקומנטריות

במסגרת רטוריקת הוודאות, הפרקטיקה הספרותית שבה נעשה שימוש רחב ביותר בספרים שעומדים במוקד המחקר הנוכחי היא זו הדוקומנטרית, המבקשת לבסס גוף ידע בדיוני על המזרחים, על משפחות ועל הורות מזרחית, ולהציגו כאותנטי. נסביט (Nesbitt, 2021) מתאר במחקרו פרקטיקה דומה בספרות אוסטרלית שנכתבה בעשורים האחרונים, שאותה הוא מכנה מטא-פיקציה היסטוריוגרפית (Historiographic Metafiction), שהיא, כהגדרתו, ערבוב של עובדות ובדיות, פנטזיה ומציאות, מיתוס והיסטוריה. זוהי ספרות שבה הפרספקטיבה הפרוקולוניאלית שלה דחקה לשוליים את קהילות הילידים, ועשתה להם דה-הומניזציה, תוך הצגת עולות אלה כחלק בלתי-נמנע-כביכול מהקמתה של אוסטרליה. נסביט (2021) מתייחס להשפעות של טקסטים ספרותיים שמוצגים כתיעוד רשמי היסטורי, ולאופן שבו הם יוצרים הבנות שגויות של אירועים ודמויות היסטוריות, שיכולים לעצב אמונות ואידיאולוגיות במשך מאות שנים. עם זאת ראוי לציין שבכוחם של טקסטים כאלה לתאר היבטים מן העבר שההיסטוריה דחקה, לא סיפרה, השתיקה או הציגה באופן חד-צדדי.

הפרקטיקה הדוקומנטרית עושה שימוש בתבניות פואטיות של ספרות הוידוי (נוה, 1988) כקונסטרוקט. פרקטיקה זו היא תחבולה פואטית של ייצוג ספרותי, שכן היא אינה מסמך דוקומנטרי, אלא עושה שימוש בתבניות המעניקות לה ארומה דוקומנטרית, היסטורית, בלי להידרש לשקיפות ולביסוס עובדתי היסטורי. מבחינה סגנונית ומבנית מבוססים כל הספרים הנדונים במחקר על מרכיבים של ספרות הוידוי. חלקם כתובים כיומנים אישיים, כאוטוביוגרפיה, כספרי חליפת מכתבים וכמונולוגים בגוף ראשון. באופן זה משמשות הסוגה והפרקטיקה הספרותית פלטפורמה המדמה עצמה למסמך דוקומנטרי בעל איכות אותנטית ואוטוריטה ודאית. הדוקומנטריות כפרקטיקה מבקשת למקם עצמה במרחב שבין היסטוריה לספרות, בין הטקסט לקונטקסט, בין המציאות לייצוגה (Nesbitt, 2021). השימוש בדוקומנטריות כפרקטיקה מרכזית מעלה את השאלה אם היא מעניקה לגיבוריה קול, או שמא היא נוטלת את קולם? דוגמה למתח בפרקטיקה הדוקומנטרית בין אמת לבִּדְיָה מצויה במה שכותב ניר שרוני, שספריו הם סיפור על נער שכותב יומן וספרים. ההבחנה שהוא עצמו עושה בין כתיבת אוטוביוגרפיה, סיפור או יומן, מחדדת את ההבנה שהמניפולטיביות אינה תוצאה של מקריות או של בחירה אסתטית, אלא תוצר של הכרעה ובחירה מודעת. "יש משהו נהדר בלהיות סופר [...] אתה יושב לך מול המחברת שלך וכותב, ובעצם אתה כמו אלוהים שמנהל את העולם [...] וזה כמובן הרבה יותר מוצלח מאשר יומן

שבו אתה חייב לספר את האמת למען ההיסטוריה" (**סודי בהחלט**, 1980, 53).⁷ את ספרו השני פותח ניר בהקדמה: "זהו סיפור אוטוביוגרפי. סיפור אוטוביוגרפי, למי שלא יודע, הוא סיפור אמיתי על החיים של מי שכתב אותו" (**אח וחצי**, 1982, 5). צילה, אימו של ניר, כופה על ציון, למורת רוחו, לכתוב יומן, ועל כך הוא כותב: "נמאס לי לכתוב ולכתוב ולא לקבל תשובות מאף אחד [...] נמאס לי לכתוב אל עצמי דברים שאני יודע" (שם, עמ' 54). ההתנגדות של ציון, והעובדה שהוא עושה זאת כדי לרצות אותה, גורמות לקוראים להאמין שמדובר בחשיפה דוקומנטרית, אותנטית, ובווידיאו אינטימי של נער, שדרך יומנו נוכל להיחשף לעולמו. מה אנו למדים מהיומנים, מהמכתבים ומהאוטוביוגרפיות של ציון, בתיה ועירית על המשפחות שלהם? ומניר על המפגש שלו עם משפחתו "המרקאית" של ציון? הפרקטיקה הדוקומנטרית נשענת על הווידיויים של הילדים על עצמם ועל משפחתם. חוסר המסוגלות של ההורים מוצג לא רק כעדות ממקור ראשון מפי ילדיהם, אלא גם מפי הילדים דרך עיניהן של דמויות אחרות בספרים. למשל, ציון מספר מה הוא חושב שאמרה עליו צילה שרוני בוועדת הקבלה של הקיבוץ, לשם רצתה להעבירו: "ואני הרי יכול לתאר לעצמי מה שהיא אמרה להם. אני מכיר אותה [...] היא אמרה ודאי שסבתא היא גסת רוח ושרחל עוד לא מצאה בחור, ושאמא היא אישה פרימיטיבית ושאף אחד לא דואג לניקיון הילדים, וכל זה" (**ילד חוץ**, 1977, 45–46). בדברים אלה, אף שנשמעת בהם נימה ביקורתית של ציון כלפי צילה, נחשפים הקוראים גם לדברים שציון אינו מסכים איתם. ציון מספר בהרחבה על הבית שלו ושל סבתו, ומבהיר מדוע אינם מרחבים ראויים לגידול ילדים: "רצייתי הביתה אל סבתא, אל מיטת הברזל והמזרון הקרוע; אל המטבח עם הפירורים והזבובים; אל צלחות הפח והאמבטיה המוכתמת" (**אל עצמי**, 1976, 36). כשהוא מגיע הביתה הוא מתאר מצב דומה: "ניגשתי למטבח. השולחן היה מטונף ודביק מריבה, זבובים התכנסו עליו בהמוניהם. הכיור היה מלא כלים. שלושה בקבוקי ערק ריקים עמדו על הרצפה ולצידם כמה קליפות של תפוזים" (**חבורת רחוב**, 1972, 83). על אימו הוא מספר: "מעשנת סיגריות מול התינוק הצורח [...] כך אני רואה אותה. ערימה של כלים בכיור זבובים בכל הבית, והתינוק רטוב ומסריח, והיא מעשנת. בקבוקי ערק ריקים על הרצפה, ובדלים של סיגריות שלא כיבו אותן במאפרה. והיא בין הבקבוקים, אפילו לא שומעת את הצרחות שלו" (**כבוד עצמי**, 1981, 13; אותו ציטוט מופיע גם בספר **ציון ובתיה סיפור אכזבה**, 1981, 56). אנו למדים מציון על ההזנחה וחוסר התפקוד של אימו, על העדרה של מסוגלות הורית ועל מסוכנותה לעשרת ילדיה הרעבים והמוזנחים המצויים

7 כל הציטוטים שיוואו להלן הם מספריה של הון-פדר-עמית ולכן יושמט שמה ויוצגו רק שמות הספרים, שנת הוצאתם והעמוד שממנו לקוח הציטוט.

תחת השגחתה, ומשנלקחו ממנה – היא אינה יודעת היכן הם ומה עלה בגורלם. גם אביו של ציון אינו בקשר עם ילדיו: "ואני – איזה אבא יש לי? מה אני יכול לספר עליו חוץ מאשר זה שהוא בכלא, ויוצא משם ושוב נכנס ושוב יוצא ושוב נכנס" (סוף טוב, 2004, 60). כשהיה בן 16.5 מתה אימו מכמות מופרזת של כדורים שנטלה, וציון מספר לקוראים שהוא אינו מצליח להזיל דמעה על מותה, לא מצליח לזכור שאהבה או חיבקה אותו. מבתיה אנו למדים שאביה העיוור אלים כלפיה ומאיים עליה שלא תספר על כך, אבל הסימנים הכחולים על גופה חושפים זאת, וגורמים למנהלת בית הספר להזדעזע ולהזעיק את העובדת הסוציאלית: "בבית השתולל אבא כמו מטורף [...] נצמדתי אל המקרר ועמדתי קפואה [...] אבא המשיך להשתולל ולצעוק [...] ואני המשכתי להסתתר מאחורי המקרר [...] אני כבר רגילה להתקפות הזעם שלו" (חבר ראשון, 1988, 42). עירית מהקטמונים מתוודה אף היא בפני הקוראים, ומספרת סיפור דומה של הזנחה, הפקרה הורית, שכרות ואלימות, בעיקר מצד אביה.

כשנחזור הביתה בצהרים, שוב ישמעו הצעקות ושוב אמא תבכה על כך שאבא לא מפרנס אותה, ושוב אקלל אני את היום שבו נולדתי למשפחה המטונפת הזאת [...] איזה משפחה מחורבנת יש לי. אוסרים את אמא שלי, ואבא שלי איננו ואפילו לא יודע על כך [...] אין לי מושג היכן הוא נמצא. כי אבא לא מודיע בבקר לאן הוא הולך [...] לפעמים הוא הולך לשתות, לפעמים הוא מסתובב עם עוד מובטלים כמוהו, ופעם בחצי שנה הוא הולך ללשכת העבודה כדי לספר להם שהוא לא עובד [...] כשהוא שותה, לפעמים הוא נעשה תוקפן וצורח ומכה (עירית אחת מהחברה, 1983, 9, 78, 88).

כאמור, הפרקטיקה הדוקומנטרית כבדיון תיעודי חושפת כביכול וידויים של הילדים על משפחתם. שלושת גיבורי הסיפורים ממשפחות ממוצא מרוקאי.⁸ פרקטיקה זו, העושה שימוש בגוף ראשון, נועדה לבסס אמינות וליצור הזדהות וקרבה בין המחברת לקוראים, כשזו חושפת בפניהם את הדמויות המספרות באמצעות וידויים אישיים ורגישים במסווה של נאיביות אותנטית ממקור ראשון.

8 הניסיון להעניק לדמויות שמות משפחה כגון כהן ולוי, שמטשטשים את המוצא האתני לא צולח, שכן מוצאם המרוקאי של ציון כהן, יוסי כהן ועירית לוי מתבהר במהלך הקריאה. ההבנה ששמות משפחה הם סמן אתני ידועה מבחינה מחקרית, ורווחת בספרים באופן השימוש המובהק בשמות.

2. גיאוגרפיה אתנית

פרקטיקה ספרותית נוספת ברטוריקה של הוודאות, שהיא המשכה של האוריינטציה הדוקומנטרית, אני מכנה "גיאוגרפיה אתנית". במסגרתה מעוגן המבדה הספרותי באדנים גיאוגרפיים מוכרים, המעניקים לעלילה אחיזה במציאות החיים האמיתית, כאילו היה הסיפור מסמך דוקומנטרי המתעד מציאות. מרכיבי הליבה של העולם הבדיוני הם הדמויות, פעולותיהן, הזמן והמרחב. סופרים מקשרים לעיתים את סיפוריהם למקומות קיימים ומוכרים, וכך הופכים את הסיפור לנטוע בנוף ספציפי ובאיזור גיאוגרפי מציאותי. בדרך זו הופכת הסטריאוטיפיזציה של המקום כמשאב ספרותי להיות תשתית מרחבית שבתוכה נטענת משמעות נוספת לטקסט הספרותי. הגיאוגרפיה הספרותית משמעותית לקריאה הביקורתית בספרות (Reuschel & Hurni, 2011). הגיאוגרפיה האתנית מהדהדת את מציאות החיים בחברה הישראלית שבה הייתה נהוגה, למרות הרטוריקה של "כור ההיתוך", פרקטיקה דמוגרפית של פיזור אוכלוסייה לפי שיוך עדתי, ביישובים נפרדים ובשכונות מוגדרות בתוך הערים (חבר, שנהב ומוצפי־הלר, 2003). הקשר בין מרחב לחברה במציאות הישראלית ובספרים הנדונים מצביע על הריבוד החברתי והאתני, ומשרטט את מפת דחיקתם של המזרחים לפריפריה ולמרחבים מוגדרים בשוליים העירוניים (יפתחאל, 1998). בספרים שנחקרו מוצגים רוב היישובים והשכונות בשמותיהם המקוריים, כך השכונות המבוססות: אחוזה בכרמל בחיפה, בית הכרם ורחביה בירושלים, וכך השכונות והיישובים המוחלשים המוגדרים איזורי פיתוח ומרחבי מצוקה, שמהם הגיעו הילדים שסיפורם מובא בפנינו: ציון מבית שאן, בתיה מעכו, ועירית משכונת קטמון שבירושלים. בדומה להם, במעון לילדים עזובים נמצאים ילדים נוספים מדימונה, מאופקים, מאשדוד ומאשקלון. ילדים נוספים שמקום מגוריהם מצוין הם אלה ששולחים לעירית מכתבים לתוכנית הרדיו, המייצגים במובן מסויים את הקוראים, ומוצגים כשונים מאוד מעירית. היישובים שבהם גרים אותם ילדים הם למשל מושב גניעם, שכונת רחביה שבירושלים, רמת השרון, נווה מונסון ונס ציונה. הספרים משרטטים את מפת פיזור האוכלוסין הגיאוגרפי־האתני ואת הסטריאוטיפיזציה הנלווית לה. מבחינה רטורית, ברובד הגלוי בטקסטים מתבצעת למראית עין הצנעה של המוצא האתני, ונעשה חיבור בין התכונות והערכים השלייים למקום המגורים. אלא שבמקביל וברובד המשתמע מתבצע קישור בין מקום המגורים למוצא האתני, וכדי לחזק זאת – למבע הביצועי, לפרפורמנס (ששון לוי ושושנה, 2014). כך נכרכים זה בזה תכונות וערכים שליליים, המוצא האתני, מקום המגורים והפרפורמנס. בספרים שנחקרו יש דוגמאות רבות לקשר זה, באופן שמדגים את

העיקרון המדומה של "הפיקציה של הקוהרנטיות האתנית"⁹, שיש לו קיום בספרים אבל אין לו קיום מוכח במציאות (שם). למשל, בדיאלוגים בין צילה שרוני לציון כהן, כשהיא ממליצה לו לנסוע לביקור בבית שאן בחג כי ודאי מתגעגעים אליו שם, הוא צוחק ומשיב "מה פתאום? [...] אצלנו לא מתגעגעים" (**מכתבים לבתיה**, 1977, 31). או כשהיא אומרת לו שיש חוק האוסר על משחקי קלפים, ציון משיב לה "יכול להיות שיש חוק כזה, אבל רק בחיפה... בבית שאן מותר!" (**אל עצמי**, 1976, 60). כשהיא מזדעזעת מהפצע באצבעו של ציון, שנוצר מברית הדמים שכרת עם חבריו לפני שעזב את בית שאן, היא אומרת לו "כאן בחיפה, אין עושים מעשים כאלה!" (שם, עמ' 33). כשציון מספר לקוראים מה אומרת עליו השכנה של משפחת שרוני, נשמע כאילו הוא מתוודה בפניהם: "מאז הגעתי, תמיד רבים ומרביצים. אני הבאתי איתי מבית שאן תכונות תוקפניות" (שם, 40). היחס לכסף נבדל אף הוא בין בית שאן לחיפה. ציון מספר שקיבל מדודתו עשר לירות: "מה עושה ילד שיש לו עשר לירות? הולך וקונה מה שאפשר. בחיפה זה לא ככה, כאן חוסכים כסף. שמים אותו בבנק, וחלאס! אין עשר לירות, אין בטיח!" (שם, עמ' 48-49). ההבדלים בין היישובים בולטים גם בתחומי חיים נוספים, ובהם היגינה וכללי הנימוס. ציון מספר שבבית שאן לא מצחצחים שיניים, לא נוטלים ידיים ולא אוכלים עם סכין ומזלג. בסימון ההבדלים בין בית שאן לחיפה בגישות לעיצוב הבית מובנית היררכיה המנמיכה את בית שאן ולועגת לברורות תושביה. השכנה מבית שאן שואלת את ציון אם נכון שבבתים בחיפה "יש תמונות על הקירות [...] ובאף אחת לא מצויר משהו ממש. סתם קשקושים בצבעים מוזרים" (**מכתבים לבתיה**, 1977, 38), בשונה מבית שאן, שם תולים על הקירות צילומים של ההורים או צילומים מאירועים חשובים בחיים. ציון מסביר לשכנה: "בחיפה הכל הוא אחרת, הכל..." (שם, עמ' 39). בהקשר לדיון בגיאוגרפיה האתנית כפרקטיקה עולה השאלה מדוע רק קיבוץ "מבוא הרים" הוא מרחב בדיוני, אף שהוא ממוקם במרחב גיאוגרפי קיים – בהרי הגליל? אפשר שהדבר נועד למנוע תיוג של קיבוץ ספציפי, ואפשר שהכוונה היא לשם כולל שמייצג את כל הקיבוצים שאליהם הובאו ילדים מזרחים שהופקעו מרשות הוריהם. כך או אחרת, מצב זה של אי־ודאות גיאוגרפית מייצר עמימות ביחס לשיוך הספציפי של הקיבוץ. הקיבוץ ממוסגר באופן ייחודי תחת מסך ערפל, מה שמאפשר לו להשתייך מבחינה סטריאוטיפית לקיבוץ כמושג. אם מהלך זה אכן נועד למנוע תיוג, עולה השאלה מדוע אינו חל על היישובים האחרים המוחלשים והמבוססים? גיאוגרפיה ספרותית של מרחבים אתניים לא רק עושה שימוש סטריאוטיפי, אלא משעתקת ומקבעת את הסטריאוטיפ

9 "הפיקציה של הקוהרנטיות האתנית" הוא מושג שמציעים ששון־לוי ושושנה (2014), שמניח הלימה בין מוצא, צבע עור והתנהגות, כעיקרון שאמור ליצור קוהרנטיות אתנית, שאינה קיימת באמת.

באופן שמאפשר יצירת מציאות סטטית שאינה מאפשרת היענות עתידית לכל דינמיקה של התפתחות התיישבותית אפשרית (Reuschel & Humi, 2011).

3. נטורליזציה (טבעות)

הרטוריקה של הוודאות כמנגנון ידע מבוססת על הדוקסה (Doxa), כפלטפורמה שמייצרת הסכמה עם הסדר הקיים, מנמקת את החיים על-פי הסדר ההגמוני, מייצרת לגיטימיות לסדר זה, וכך משרתת חשיבה ומשטר הגמוניים (Amossy, 2002). לכן מנוסחת רטוריקה זו בנחרצות לשונית, מנסחת ודאויות באופן מפתה וקלישאתי, ונוטה לייצר נטורליזציה (טבעות) לקיומם השרירותי וחסר הצדק של מבנים חברתיים, גם אם אלה מבנים מְעוּלִים. פרקטיקה זו נועדה לבסס את ההבנה שכך הם פני הדברים, שיש בעולם סדר טבעי, וכזה הוא גם במצבים שבהם הדברים אינם עולים בקנה אחד עם ההיגיון. למשל, כשנורית, העובדת הסוציאלית שמלווה את ציון למעון לילדים עזובים בירושלים, מבהירה לו את המוטיבציה להחלטה להעביר אותו לשם, שנובעת מהחשש שיידרדר לחיי פשע: "בפעם הראשונה בחייך אתה תהיה בין ילדים כמוך" (מעון משפחתי, 1980, 11), ומבהירה בכך מדוע לא הצליח להשתלב במשפחת האומנה ובקיבוץ – שם היה עם אנשים שאינם כמותו. ציון מחזק את דבריה במכתב לבתיה, שבו הוא כותב: "בחיפה הייתי ילד יוצא דופן. כל הילדים שהקיפו אותי באו ממשפחות מסודרות וטובות [...] כאן אני בין ילדים שגם להם יש צרות. בגלל זה אנחנו מבינים זה את זה" (בתיה פתרון זמני, 1993, 54). ההסבר שניתן לציון להעברתו למעון לילדים עזובים לוקה בכשל לוגי כשהוא מבוסס על דומות, ואינו עולה בקנה אחד עם חוסר המסוגלות של הוריו, המתוארת בכל הספרים. כך שבכל מקרה הוא אינו ההסבר הנכון, אלא ניסיון ליצור נטורליזציה להשמתו המחודשת של ציון. אם הנימוק הוא הצורך של ציון להיות בקרב ילדים כמותו – לא ברור מדוע הוצא מבית שאן, שם שהה בקרבם. אם יש צורך שציון יהיה בקרב ילדים כמותו המטופלים במסגרות חוץ-ביתיות – לא ברור מדוע הושם במשפחת אומנה ואחר-כך בקיבוץ. ומה אומר הדבר על שיקול הדעת של שירותי הרווחה אשר להשמת ילדים רבים במשפחות אומנה ובקיבוצים? ציון מספר כאילו טבעי הדבר שילדים מוצאים מביתם, "חשבתני על כל מאות או אלפי הילדים שמפוזרים במשפחות אומנות, או במוסדות או בקיבוצים ברחבי הארץ" (מעון משפחתי, 1980, 24). אפשר שהצוהר שנפתח לשיקולי מערכת הרווחה בהוצאת ילדים מהבית ובהחלטה היכן לשלבם חושף תהליכים שרירותיים של ניסוי וטעייה שמוצגים בנחרצות ודאית, כאילו הם הסדר הטבעי והמהלך הראוי ביותר לטובתם ולרווחתם של

הילדים. הפרקטיקה של נטורליזציה בהקשר להפקעת ילדים מרשות הוריהם הופכת את הדוקסה שלפיה להורים זכות טבעית על ילדיהם ואינסטינקטים הוריים לאמונה נאיבית בהקשרים אתניים, שנועדה לבסס חברתית ולשלול את האפשרות שהקוראים יפעילו חשיבה ביקורתית שתערער על כך.

באותה מידה של טבעות מוצגים נושאים נוספים, בהם ההיררכיה המעמדית-האתנית; עבריינות הנוער בשכונות המצוקה; האבטלה והאלימות במשפחות המזרחיות. למשל, במכתבו לבתיה מסביר ציון מדוע ההיררכיה היא הסדר הנכון של החיים:

את זוכרת איך רציתי להיות קיבוצניק? כשאני חושב על הקטע הזה בחיי, בא לי לפרוץ בצחוק [...] בגלל שחשבתי שאני מסוגל להיות קיבוצניק. היום אני יודע שלא היו לי סיכויים בכלל. היום אני יודע כמה אני שונה. בן אדם לא צריך לחלום להיות אחר ממה שהוא, אלא להכיר במגבלות שלו. תמיד אהיה ציון כהן שאבא שלו יושב בבית סוהר ואמא שלו שלחה אותו מהבית [...] הייתי טיפש כשחשבתי שאוכל להיות קיבוצניק (דורון, 1992, 28).

בתיה מחזקת את דבריו, ומעניקה להיררכיה המעמדית-האתנית איכות אמונית כשהיא מתארת אותה לא רק כסדר הטבעי של הדברים, אלא כחלק מסדר הבריאה וכציווי אלוהי: "שני עולמות ברא אלוהים. עולם אחד הוא של אלה שיש להם [...] העולם השני הוא של אלה שאין להם [...] בעולם הראשון נותנים, בעולם השני מקבלים" (סוף טוב, 2004, 62). עירית מתארת באופן טבעי את העובדה שבני נוער בשכונה לא לומדים בבית-ספר ומסתובבים ברחובות, ובאותה טבעיות היא מתארת את המבוגרים המובטלים: "גם הם כמו אבא, אינם עובדים. הם קמים בשעות מאוחרות בבקר ולא עושים כלום, גם לא מתגלחים [...] כשהגיעו השוטרים ועצרו אותם באשמת כייסות, זה נראה לי טבעי מאוד" (עירית מחתול בשק, 1982, 30). בטבעיות דומה מוצגת האלימות: "כי ממנו היא מפחדת פחד מוות. למרות שהיא בת חמש עשרה וחצי, ועובדת, אבא עדיין מכה אותה [...] יש עוד המון ילדים שצוועקים עליהם בבית ומרביצים להם" (שם, עמ' 20, 35).

כפי שמדגימות הדוגמאות שלעיל, הנטורליזציה כפרקטיקה ספרותית וכחלק מרטוריקת הוודאות מציגה מבנים חברתיים שרירותיים, חסרי צדק ומעוולים, באופן שאמור היה לעורר איה-הסכמה מצד הדמויות המספרות, ובאמצעותם – איה-הסכמה או חוסר נחת של הקוראים, ואין זה כך. אפשר שהמבנה הספרותי, הטבעיות שבה מוצגות עוולות אלה, וההבניה הכפולה – של הדמויות המספרות ושל הקוראים באמצעותן – תורמים לכך.

4. דיכוטומיה וניגודים

הפרקטיקה שיוצרת תבניות דיכוטומיות נענית למוטיבציה ברטוריקה של הוודאות, השואפת ליצור עולם ברור של ודאות שאינו ניתן לערעור. תבנית כתיבה זו נוכחת באופן בולט בספרים הנדונים, המאופיינים בדיכוטומיה בכלל ובדיכוטומיה אתנית בפרט. תבנית זו עוררה ביקורת על כתיבתה: "ברוח זו יוחסו ליצירתה של גלילה רון-פדרעמית נוסחאות כתיבה קבועות, בנייה חסכונית של דמויות וקונפליקטים, שימוש נרחב בסטריאוטיפים והתחמקות מתיאורי נוף, משימוש במונולוגים וממשלב לשוני גבוה" (ברעם-אשל, 2015).¹⁰ תבנית דיכוטומית נוכחת בכתיבה פופולרית לילדים ולנוער, כיוון שהיא נענית לתבנית החשיבה הדיכוטומית שלהם, היא נוחה לקריאה במובן שאינה מאתגרת את דפוסי החשיבה, ומאפשרת קריאה קלילה. העלילה יוצרת חלוקה בין טובים ורעים; נורמטיביים וחריגים; אשכנזים ומזרחים; מרכז ופריפריה. הדיכוטומיה כאמצעי ספרותי אינה רק מבנית, אלא גם אמצעי ספרותי לשוני. הביטוי שלה הוא ביצירת פסקאות בתבנית ניגודית, וביצירת דרמטיזציה של ניגודים, המזמינה את הקורא לבחור כביכול בין שתי אפשרויות. אולם אופן הצגת הניגודים אינו משאיר ממש מקום לבחירה, אלא מוביל את הקוראים לבחור בצד "הנכון והראוי". למשל, עיריית מתארת את ההבדל בין ריח הגוף הנעים של ירון לב מבית הכרם לריח הרע של יוסי כהן מהשכונה: "זה היה ריח של סבון. ריח שונה לגמרי מהריח של יוסי כהן שכמעט לא מתרחץ" (שם, 58). תבנית זו, הנוכחת בדוגמאות כה רבות בספרים, מנרמלת דיכוטומיה בהציבה אותה כסדר הטבעי, וכבחירה הכרחית בין שתי אפשרויות סטריאוטיפיות, במקום הצגת עולם מורכב ומרובה אפשרויות. אציג כמה דוגמאות לפרקטיקה הדיכוטומית המלווה בסטריאוטיפיזציה שלילית ומתייגת, ומציגה ניגודים המכוונים את הקוראים. למשל, בין סבתא של ציון, המתוארת כעובדת ניקיון אנאלפביתית, לבין סבתו האקדמאית של ניר, שמתנדבת בויצ"ו וכותבת מאמרים לעיתון.¹¹ ממערך הנימוקים שאמורים לשכנע את הקוראים איזו סבתא "מנצחת" ועדיפה נעדר שיקול משמעותי במערכת יחסי נכד וסבתו, הכולל למשל אהבה, תמיכה רגשית, דאגה וכדומה, שבו סבתא של ציון הייתה כנראה "מנצחת" את סבתא

10 ברעם-אשל מביאה את הביקורת שכתבה אריאלה רינגל-הופמן במוסף "שבעה ימים" **בידיעות אחרונות**: "סופרת נטו", בתאריך 28.11.1986, בעמ' 25-26.

11 על סבתא הוכמן, ראו: **סודי בהחלט**, 1980, 103, 158; על סבתא של ציון, ראו: **ציון ובתיה סיפור אכזבה**, 1981, 49; **אח וחצי**, 1982, 80.

הוכמן, אף שדאגתה לציון מוצגת כטפילית, נצלנות וגסות. ניגוד זה משליך כמובן על הניגוד שניר מבקש לתאר בינו ובין ציון, וכך הוא מתאר את הספר שהוא כותב:

זהו סיפורם של שני ילדים שהיו שונים מאוד זה מזה. אחד גדל במשפחה הרוסה, וחברו גדל בבית טוב. אביו של האחד נתפס במעשי פשע יושב בבית סוהר, ואמו אינה מתעניינת בו. אביו של השני הוא עורך דין מצליח ועשיר, ואמו לא חדלה לדאוג לו. האחד שונא ללמוד ובראש שלו היו רק כדורגל והרפתקאות. השני תמיד אהב ללמוד, לנגן בפסנתר, והוא מסוגל עד היום לבלות שעות בקריאת ספרים (דף חדש, 1984, 7).

באופן דומה מציגה עירית את אבא שלה למול אביו של ירון לב: "מה הוא אשם שאבא שלו יכול לעזור לו, ואבא שלי לא? מה הוא אשם שאבא שלי שיכור ולא שווה כלום, ואבא שלו קצין במשטרה ומבין הכל?" (עירית אחת מהחברה, 1983, 127). כך גם מתאר ציון את ההבדלים בין הוריו להוריה של תמר צידון חברתו: "היא לא באמת אשמה שאבא שלה הוא מהנדס ולא פושע, ואמא שלה מתכנתת מחשבים או משהו כזה ולא מכורה לסמים" (מעון משפחתי, 1980, 101). ניגודים נוספים מתייחסים להשכלה, למקצוע, לתעסוקה, למצב הכלכלי, ועוד. נדמה שברור לקוראים אילו הורים ואיזו משפחה היו מעדיפים. התבניות של הכתיבה הדיכוטומית והצגת הניגודים המוקצנים משרתים את הרטוריקה של הוודאות, ומציגים עולם שבו שני קטבים שמכוונים את הקוראים לבחירה הראויה ולהזדהות. חוסר המורכבות המתלווה לפרקטיקה הדיכוטומית ולהצגת הניגודים אינה מאפשרת לקוראים להתמודד עם מצבי אי־ודאות ועם המורכבות של החוויה האנושית והחברתית.

מסקנות ודיון

המחקר שרטט את קווי המתאר של רטוריקת הוודאות בספרים לנוער של רון־פדר־עמית, ותיאר את הפרקטיקות הספרותיות הפואטיות והאסתטיות שבאמצעותן באה לביטוי רטוריקה זו ומתהווה כתחבולה פואטית, המבנה תודעה סטריאוטיפית שלילית ביחס למזרחים. המחקר הדגים את מופעיהן של ארבע פרקטיקות שנמצאו רווחות בקורפוס המחקר, והן: דוקומנטריות – פרקטיקה העושה שימוש במבנים ספרותיים המייצרים אשליה שלפיה הטקסטים הם בעלי איכות דוקומנטרית אותנטית; גיאוגרפיה אתנית – פרקטיקה המעגנת את הסיפורים באתרים גיאוגרפיים מוכרים, מהדקת את הקשר בין

הסיפורים למציאות החיים, ומשרטטת תוך כדי כך את גבולותיה של מפת החלוקה האתנית בישראל; נטורליזציה – פרקטיקה המנכיחה עוולות חברתיות כאילו היו הסדר הטבעי של הדברים, ובכך מבססת ומחזקת את הסדר ההגמוני גם כשהוא חסר צדק; דיכוטומיה וניגודים – פרקטיקה המאופיינת בדרמטיזציה של ניגודים ובנרמול הדיכוטומיה האתנית שמאפשרת לכוון ולמַנן את הזדהות הקוראים.

פרקטיקות אלה מכוננות את האחר האתני שעבר תהליך כאובייקט, כנחשל, כנחות מוסרית וכאלים, מגדירות את הגבולות הסימבוליים בין הקבוצות האתניות ומשמרות את יחסי הכוח ואת ההיררכיות בין הקבוצות. נרטיב-העל הבולט בכל הספרים הוא הרס הסטרקטורה המשפחתית במשפחות מזרחיות, שנובע מהזנחה הורית ומהפקרת הילדים. מחקר זה ביקש לחשוף כיצד מכוננת רטוריקת הוודאות באמצעות הפרקטיקות הספרותיות נרטיב זה, למקמו בקונטקסט חברתי רחב, ולבחון את משמעותו המשתקפת מהטקסט על-ידי אינטרפרטציה של הייצוגים. הרטוריקה של הוודאות, שמציגה מבדה (פיקציה) כאילו היה אמת, עושה שימוש בספרות כפלטפורמה של הפצה מוסדית, שנועדה לאשר את אמיתות התמונה הספרותית ואת מהימנותו, ותכליתה שכנוע. ביסוסה הרחב של רטוריקה זו בספרים הרבים שנדונו במחקר זה אמורה לעורר בנו תהייה, מחשבה ורצון להטיל ספק בתכליותיה. המתודה של הטלת ספק היא אבן יסוד ביכולת להתמודד עם עולם של ודאות חסרת פשרות, נטולת סדקים ונעדרת התלבטויות, והיא מעניקה משמעות לקיום שלנו כפרטים חברתיים חושבים. החשיבה הביקורתית, וכמוה הקריאה הביקורתית, מתייחסות לגוף הידע שנוצר בספרים כביטוי לאינטרסים חברתיים ותרבותיים שחושפים מתח אתני. לכן נועדה לערער על ודאויות, והיא מאפשרת לחשוף את ההבניה של הוודאויות כאילו היו הסדר הטבעי. הגישה הדיכוטומית שהפרידה במציאות החיים בין מזרח ומערב, ובהקבלה – בין מזרחים לאשכנזים, משתקפת בספרים, ומשעתקת את המציאות הישראלית על מכלול העוולות החברתיות שעיצבו את חיי המזרחים בעבר ובהווה באופן המשליך על סיכוייהם העתידיים.

הספרות לבני הנעורים שבה דן מחקר זה מתבהרת כזירה נוספת של מכבש אתניזציה, חוליה בשרשרת היסטורית של הבניית אתניות (כזום, 1999), שמכוננת באמצעות רטוריקת הוודאות ומגוון הפרקטיקות הספרותיות. בתהליך הבניה זה מתבססת בספרים אובייקטיביזציה של המזרחים בכלל ושל המרוקאים בפרט לאובייקט ספרותי שמעוצב כ"אחר", המקבל תפקיד מרכזי בעלילה כמספר האותנטי. דרך המספרים ובאמצעותם מגדירה המחברת לקוראים מיהו ה"אחר" האוריינטלי באמצעות תיגו כשלילי, ומציבה

את הקוראים מעליו בהיררכיה. אף שהמחברת מצניעה את קיומה באמצעות המספרים, קשה להתעלם ממערכת היחסים, שבה היא מציבה עצמה בקוטב אחד עם הקוראים אל מול המספרים בקוטב הנגדי, מערכת יחסים המתקיימת בנינוחות במבנה הדיכוטומי של כתיבתה. את המבנה הספרותי עוטפת השפה, והמקום המרכזי שיש לה בתהליך התקשורת שדרכו מתממשת הספרות. כתיבה וקריאה של ספר, מעבר לתהליך הרגשי והנפשי, מתבצעות באמצעות שפה, ופרקטיקות שיחניות (Michael, 1994) הן כלי המצוי בידי המחבר ליצירת הבדיון, כלי שבאמצעותו מתורגמת אי־הוודאות של המחבר לגבי מידת ההבנה של הקוראים והתקבלות היצירה. לפיכך, אפשר שרטוריקת הוודאות היא הפרקטיקה שמאפשרת למחבר לצמצם גם עבור עצמו את מרחב אי־הוודאות (Bradac, 2001; Feller, 2014). לסדרות הספרים הנדונות במחקר, ובמיוחד לסדרת ספרי ציון, נלווית מערכת יחסי ציבור שנמשכת לאורך שנים,¹² שמדגישה את הקשר האישי של המחברת ואת ניסיונה כמשפחת אומנה. הדגשה זו הופכת את המחברת להיות מעין עדה רטרוספקטיבית, ומאפשרת לה להיות מחברת יודעת כול, שבוראת את דמויותיה ומכוונת את מהלך חייהן. אפשר שהתמודדות מורכבת זו, ואי־הוודאות הנלווית לה ביחס ליכולת לצלוח משימה זו, נוסף לחרדה מפני מי שהוגדרו כאחרים, משתקפות ברטוריקת הוודאות על מגוון הפרקטיקות הספרותיות כאסטרטגיה הישרדותית, המבקשת להציג את סיפורה הפרטי של המחברת כאילו היה סיפור קולקטיבי לאומי (שוורץ, 2020).

נושא נוסף שראוי לדיון הוא הפרטיקולריזציה של האווירה, האקלים הלשוני והטון שנתמכים בפוליטיקה של טשטוש והכחשה, שאפשר כי נועדו להקל את התקבלות הספרים למרות האידיאולוגיה הדיכוטומית וההיררכיה האתנית הבולטת בהם. נושא זה בא לביטוי בשני אופנים בולטים. האחד הוא בחירת שמות משפחה שמאפשרים טשטוש או התכחשות למוצאם של המספרים. כידוע, שמות משפחה הם סמנים סוציו־תרבותיים שמצביעים על שיוך אתני ועל מוצא (ששון־לוי ושושנה, 2014). המחברת עצמה חותרת תחת מגמתה המוצהרת לטשטוש המוצא האתני, ומספקת עליו מידע עקיף במקומות שונים בטקסט. האופן השני הוא בחירת שמות הסדרות והספרים. שם של ספר הוא המפגש הראשון בין הקורא לספר, לכן יש לו משקל בהכוונת עמדת הקוראים עוד טרם הקריאה. כשמדובר בסדרות ספרים שיש ביניהן קשר עלילתי, נוכל להניח שקוראי סדרה יהיו מעוניינים לקרוא את הסדרות הקשורות אליה. לסדרת ספרים יש שם כולל, ושם לכל

12 ראו את הכתבות המתייחסות לסיפורו של ציון: זיו, 2017; מלול, 2017.

ספר. בסדרה **ציון** – סיפורו של נער עזוב 10 ספרים, ובהם למשל: **אל עצמי, סיפורו של נער עזוב; מכתבים לבתיה, סיפורו של ילד עזוב; ילד חוץ, סיפורו של ילד עזוב; חבורת רחוב, סיפורו של ילד עזוב; מעון משפחתי, סיפורו של ילד עזוב**.¹³ וכך בסדרות הנוספות. שם של ספר הוא שְׁלֵט כניסה המכוון את הקוראים לעולם הבדיוני שהם עתידים להיכנס אליו. כאשר שמו של ספר הוא שמה הפרטי של הדמות המרכזית, יש לנו ציפייה שהסיפור יאפשר לנו היכרות מקיפה ואינטימית עם הדמות (שוורץ, 2020). ואכן, ההיכרות שלנו עם ציון, עם בתיה ועם עירית רחבה ומקיפה, לא פחות מההיכרות המקיפה שיש לנו עם ניר, ששם משפחתו – שרוני – מצוין בשם הסדרה, בניגוד לסדרות שבהן מופיע רק השם הפרטי. לכן עולה השאלה מדוע בוחרת המחברת ליצור הבדל בשמות הסדרות בין גיבוריה המזרחים-מרוקאים לגיבור הישראלי-אשכנזי? אפשר שהתשובה לכך היא התשתית הדיכוטומית-האתנית שבבסיס הסדרות כולן. בשמות הספרים ניכר הבדל נוסף: לסדרות של ציון ובתיה קוראים "סיפורו של" ו"סיפורה של", ומכאן אנו מניחים שמִסְפֵּר יהיה מי שיביא את סיפורם, אולם למרות זאת הם עצמם, כמו גם עירית, מביאים את סיפורם. הם מספרים נטולי קרדיט. עובדה זו בולטת מול שם הסדרה של ניר שרוני, שם מודגש שמדובר ב"יומנו של", מידע שמדגיש את יכולת הכתיבה של ניר ומעניק לסדרה פוטנציאל ספרותי בעל ערך. בדומה לניר, גם ציון כותב יומן, אך למרות זאת מדגיש הסיפור שהוא נאלץ לעשות זאת, כלומר הכתיבה אינה טבעית עבורו כשם שהיא טבעית לניר.

החל מסוף שנות ה-70 וגם כיום נחשבת רון-פדר-עמית ליוצרת פופולרית ואהודה על ילדים ועל בני נוער. ספריה זכו להצלחה רבה ותורגמו למספר שפות. הספר **אל עצמי** עובד לסרט וזכה בפרסים. בכתבות ומאמרים רבים מצוינת תפוצתם הרחבה של ספריה (לסרי, 2014; ברעם-אשל, 2015; מלול, 2017; חוטר, 2018; רודין, 2018), ואפשר להניח שנתונים אלה, המעידים על פופולריות רחבה, משקפים את המציאות. תמונה דומה עולה גם ממידע קיים התומך בכך. למשל, מהדורות נוספות עדיין יוצאות לאור במשך כמה עשורים; הספרים נמכרים בחנויות פיזיות ומקוונות גם כיום; הם מצויים בספריות ציבוריות להשאלה; במשך שנים רבות מקיימת הסופרת מפגשים עם בני נוער ועם תלמידים במערכת החינוך; באתרים רבים של משרד החינוך ובכאלה המספקים שירותי תוכן למשרד החינוך מוגדרים

13 כשהסיפור פורסם בהמשכים בעיתון לילדים **הארץ שלנו** הוא נקרא "אל עצמי: סיפורו של נער מאומץ". ראו: מלול, 2017. הוא השתנה כשהפך לסדרה, והשתנה שוב לקראת סופה, והפך להיות **סיפורו של ציון כהן**.

הספרים כמומלצי קריאה, ומצורפים להמלצות מְעֲרְכֵי הוראה.¹⁴ אפשר לסכם ולומר כי כוחם והשפעתם של הספרים על עיצוב התודעה ביחס למזרחים נמשכים משנות ה-70 ועד כה.

סוגיית כינונו של האחר האתני בספרים וההנכחה שלה בטקסט ספרותי, מעבר להיותה שיקוף של המציאות החברתית, היא גם תולדה של מערכת היחסים בין המחבר לדמויות שהוא יוצר ולקוראים. במקרה של מחקר זה תוארו הפרקטיקות הספרותיות שהאוריינטציה שלהן היא שכנוע הקוראים באותנטיות הדוקומנטרית של המְבַדָּה, באמצעות מסירת הסיפור מפייהם של המְסַפְּרים. אסיים במחשבה על השאלה אם אפשר שהסטרוקטורה מהדהדת את הדברים ששם טאהר בן-ג'לון בנובלה **בן החולות** בפיו של הטרובדור העיזור: "כל ימי זיפתי או שיניתי את סיפוריהם של אחרים [...] אוהב אני לבדות את זיכרונותיי [...] אמרתי לכם מקודם שאני זיפן, אני הביוגרף של הטעות והשקר" (בן ג'לון, 1987, 152-154).¹⁵

רשימת המקורות

מקורות ראשוניים

- בן-ג'לון, טאהר (1987). **בן החולות**. תרגום: יהושע קנז. עם עובד. (פורסם במקור בשנת 1985)
- רון-פדר, גלילה (1976). **אל עצמי, סיפורו של ילד עזוב**. מלוא. (פורסם במקור בעיתון הילדים **הארץ שלנו**, 20.5.1974)
- רון-פדר, גלילה (1977). **ילד חוץ, סיפורו של ילד עזוב**. מלוא.
- רון-פדר, גלילה (1977). **מכתבים לבתיה, סיפורו של ילד עזוב**. מלוא.
- רון-פדר, גלילה (1979). **חבורת רחוב, סיפורו של ילד עזוב**. מלוא.
- רון-פדר, גלילה (1980). **מעון משפחתי, סיפורו של ילד עזוב**. מלוא.

14 למשל, ב"קטלוג החינוכי של משרד החינוך"; באתר "אופק לחינוך לשוני" ו"מאגר כנפיים" של מט"ח שממליץ לתלמידים על ספרי קריאה; באתר "בין הצלצולים" של הסתדרות המורים ומט"ח, וכדומה. 15 להרחבה על מערכת היחסים בין המספר לסיפורו בנובלה של בן ג'לון, ראו: פויס, 2008.

רון-פדר, גלילה (1980). **סודי בהחלט, יומנו של ניר שרוני**. מלוא.
רון-פדר, גלילה (1981). **כבוד עצמי, סיפורו של ציון כהן**. מלוא.
רון-פדר, גלילה (1981). **ציון ובתיה, סיפור אכזבה**. מלוא.
רון-פדר, גלילה (1982). **אח וחצי, יומנו של ניר שרוני**. מלוא.
רון-פדר, גלילה (1982). **עירית מ"חתול בשק"**. מלוא.
רון-פדר, גלילה (1983). **עירית אחת מהחברה**. מלוא.
רון-פדר, גלילה (1984). **דף חדש, יומנו של ניר שרוני**. מלוא.
רון-פדר, גלילה (1988). **חבר ראשון, סיפורה של בתיה**. דגן.
רון-פדר, גלילה (1992). **דורון, סיפורה של בתיה**. אדם.
רון-פדר, גלילה (1993). **פתרון זמני, סיפורה של בתיה**. אדם.
רון-פדר, גלילה (2004). **סוף טוב, סיפורה של בתיה**. מודן.

מקורות משניים – עברית

אוסטין, ג'והן לנגשו (2006 [1962]). **איך עושים דברים עם מילים**. תרגום: גיא אלגת. רסלינג.
בהר, אלמוג (2008). ההגמוני נשאר, ה"אחרים" מתחלפים. **תיאוריה וביקורת** 33, 238–254.
בוארדי, בסיליוס (2008). הטקסט הפואטי של אדוניס: בין ודאות כובלת לאי־ודאות משחררת. **דברים** 1, 3–12.
ברזל, נעימה (2008). מבוא. **דברים** 1, 1–2.
ברעם-אשל, עינת (2015). "אל עצמי" לגלילה רוך-פדר: הערות ראשונות על קריאה כסדרה. **עיונים בספרות ילדים** 2, 93–120.
גלזנר, לילי (2019). זיהויו של קורפוס ספרות ילדים ונוער ישראלית-מזרחית: ייצוגי התלמיד המזרחי כמקרה מבחן. **בין השורות** 3, תשע"ט, 15–44.
גתי, יהושע (2013). **אמנות הרטוריקה: מיוון העתיקה ועד אובמה**. מודן; משרד הביטחון.
דה מלאך, נעמי (2017). ספרות הילדים קולטת עלייה. **ילדות** 2, 11–32.
דנינו-יונה, גילה (2023). "קיצורי דרך מטאפוריים" פרקטיקות הגזעה מרומזות בהצגת מזרחים בספרי ילדים. בתוך עדנה לומסקי-פדר, ונעמה שפי (עורכות). **זיכרון, הפצים וייצוגים**. פרדס, 371–337.

דנינו-יונה, גילה (2020). "זה מה שנתנו לי מלשכת הסעד" עיצוב הזיכרון הקולקטיבי ביחס למזרחים בספרים לנוער של גלילה רון-פדר-עמית. **דברים** 13, 131-162.

דנינו-יונה, גילה (2017). **ילדות טובות: הבניית יחסים מגדריים בספרות הילדים הישראלית הקנונית**. רסלינג.

דר, יעל (2007). ספרות הילדים מסייעת ב"פרויקט קליטה". בתוך יעל דר, יהודית שטיימן, חנה לבנת וטל קוגמן (עורכות). **ברוח הזמן: החזרת ספרות הילדים להקשרה ההיסטורית-תרבותי**. מכון מופת, 17-63.

הרצוג, חנה (1986). **עדתיות פוליטית: דימוי מול מציאות**. הקיבוץ המאוחד.

זיו, שיר (2017). אל עצמה. **ישראל היום**, מוסף 7.12.2017. (ריאיון עם גלילה רון-פדר-עמית). <https://www.israelhayom.co.il/article/507839>

חבר, חנן (2000). לא באנו מן הים: קווים לגיאוגרפיה ספרותית מזרחית. **תיאוריה וביקורת** 16, 181-195.

חבר, חנן, יהודה שנהב, ופנינה מוצאפיה-הלר (עורכים) (2003). **מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש**. ון ליר; הקיבוץ המאוחד.

חוסר, נטע (2018). אכלו לי שתו לי. **במבחן הזמן**, מוסף התרבות של מאקו (mako) 10.10.2018. https://www.mako.co.il/culture/test_of_time/Article-30e1a106f228661006.htm?utm_source=Email&utm_medium=Share&Partner=Send_to_friend

יפתחאל, אורן (1998). אי שוויון זה עניין של גיאוגרפיה. **פנים** 4, 32-42.

כהן, אבנר (2022). אי-ודאות בחשיבה התאורטית ובפעילות הפרקטית: חשבון רווח והפסד. **דברים** 15, אוקטובר 2022, 9-28.

כהן, אבנר (2008). אי-ודאות או על הניסים ועל הנפלאות בימים ההם ובזמן הזה. **דברים** 1, 13-22. כזום, עזיזה (1999). תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי השוויון האתני בישראל. **סוציולוגיה ישראלית** (א) 2, 385-428.

לסרי, רון (2014). רון פדר עמית גלילה. **לקסיקון הקשרים לסופרים ישראלים**. כנרת, זמורה ביתן דביר מוציאים לאור; מכון הקשרים, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 855-856.

מלול, חן (2017). אל עצמי: היום שבו ציון חדר ללבבות. **הספרנים, בלוג הספרייה הלאומית** https://blog.nli.org.il/zion_cohen/ 13.6.2017

משעני, דרור (2006). **בכל העניין המזרחי יש איזה אבסורד: הופעת המזרחיות בספרות העברית בשנות השמונים**. עם עובד.

משעני, דרור (2002). מולדת אבודה: על עיצוב המזרחיות ועל תפקידיה ברומן "התגנבות יחידים" ליהושע קנז. **מכאן** ג, 47-61.

נוה, חנה (1988). **סיפורת הוידוי הז'אנר ובחינתו**. פפירוס.

פויס, יעל (2008). "הסיפורים שמספרים כמוהם כמקומות" קריאה ביצירה "בין החולות" מאת טאהר בן ג'לון. **דברים** 1, עמ' 23-32.

פיש, סטנלי (2012 [1980]). **יש טקסטים בשיעור הזה? סמכותן של קהילות פרשניות**. תרגום: אילת אטינגר ואהד זהבי. רסלינג.

פרוגל, שי (2006). **רטוריקה**. דביר.

צור, ירון (2000). אימת הקרנבל – "המרוקנים" והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה. **אלפיים** 19, 126-164.

קאלר, ג'ונתן (2006). להגנת פרשנות היתר. בתוך אומברטו אקו (עורך). **פרשנות ופרשנות יתר**. תרגום: יניב פרקש. רסלינג, 111-125.

קרן-יער, דנה (2015). לעלות, לגדול, לספר: ייצוגים של ילדים מזרחים ב"דבר לילדים". בתוך מוניקה לביא (עורכת). **דבר לילדים: לגדל קורא חושב**. מוזיאון נחום גוטמן, 81-94.

רבובסקי, יורם (2016). "הרטוריקה החדשה" כלגיטימציה לחינוך לערכים. **זמן חינוך** 2, תשע"ז, 9-24.

רודין, שי (2018). **אל עצמה, עיונים ביצירתה של גלילה רון-פדר עמית**. מודן.

רזי, תמי (2009). **ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל אביב המנדטורית**. עם עובד.

שוורץ, יגאל (2020). **מכאן ומכאן מסות ומאמרים על ספרות ישראלית**. פרדס.

שמעוני, בתיה (2008). **על סף הגאולה: סיפור המעברה: דור ראשון ושני**. כנרת זמורה-ביתן דביר ומכון הקשרים, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

שנהב, יהודה (2006). אתניות. בתוך אורי רם, וניצה ברקוביץ (עורכים). **אי/שוויון** (עמ' 55-63). הוצאת הספרים של אוניברסיטת באר-שבע.

ששון-לוי, אורנה ואבי שושנה (2014). השתכנזות: על פרפורמנס אתני וכישלוננו. **תיאוריה וביקורת** 42, 71-97.

- Amossy, Ruth (2002). How to do things with doxa: Toward an analysis of argumentation in discourse. *Poetics Today* 23(3), 465–487.
- Bradac, James. J. (2001). Theory comparison: Uncertainty reduction, problematic integration, uncertainty management, and other curious constructs. *Journal of Communication* 51(3), 456–476.
- Brashers, Dale E. (2001). Communication and uncertainty management. *Journal of Communication* 51(3), 477–497.
- Culler, Jonathan (1981). Story and discourse in the analysis of narrative. *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction* 169, 169–187.
- Druzdzal, Marek, Jozef (1989). *Verbal uncertainty expression. Literature Review*. Pittsburgh, PA: Carnegie Mellon University, Department of Engineering and Public Policy, 1–13.
- Feller, Silke (2014). Uncertainty as integrated part of meaning and understanding. In Andrzej, Zuczkowski, Ramona Bonglli, Iiaia Riccioni, & Carla Canestrari (eds.). *Communicating certainty and uncertainty in medical, supportive and scientific Contexts*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 99–114.
- Goldsmith, Daena J. (2001). A normative approach to the study of uncertainty and communication. *Journal of Communication* 51(3), 514–533.
- Guth, Hans Peter (1962). Rhetoric and the Quest for Certainty. *College English* 24(2), 131–136.
- Honkasalo, Marja-Liisa (2008). Enduring as a mode of living with uncertainty. *Health, Risk & Society* 10(5), 491–503.
- Lorey, Isabell (2015). *State of insecurity: Government of the precarious*. Verso Books.
- Michael, Mike (1994). Discourse & uncertainty: Postmodern variations. *Theory & Psychology* 4(3), 383–404.
- Nesbitt, Charles Scott (2021). *The myth of certainty and the matrix of uncertainty: Five contemporary Australian novels confront history*. Ph.D. dissertation, Auburn University.
- Reuschel, Anne-Kathrin, & Lorenz Hurni (2011). Mapping literature: Visualisation of spatial uncertainty in fiction. *The Cartographic Journal* 48(4), 293–308.

Ruxăndoiu, Liliana Ionescu (2014). Strategic uses of certainty and uncertainty in a political debate. *Language & Dialogue* 4(1).

Smith, Doroth (2014). A rhetoric of certainty: Modern knowledge practices in contemporary education. In *Advancing Knowledge in Higher Education: Universities in Turbulent Times*. IGI Global, 83–98.

Wallsten, Thomas S., David V. Budescu, & Ido Erev (1988). Understanding and using linguistic uncertainties. *Acta Psychologica* 68(1-3), 39–52.

ד"ר גילה דנינו־יונה, מרצה בכירה בבית הספר לעיצוב, אוניברסיטת חיפה וראש המחלקה ללימודי חוץ, המרכז האקדמי לעיצוב ולחינוך ויצו חיפה.

דוא"ל: daninogila@gmail.com